

ÉLŐNYELV

A másodnyelvi kölcsönszavak fonetikai adaptációja a kárpátaljai magyar és ukrán nyelvváltozatokban

1. rész

1. Bevezetés. A kölcsönszavak fonetikai változásainak a tanulmányozása fontos szegmensét képezi a kontaktusnyelvészetnek. Különösen nagy jelentősége van a hangtani kérdések tanulmányozásának azokban az esetekben, amikor egymással rokonságot nem mutató nyelvek közötti kapcsolatról, s az e kapcsolatok nyomán meghonosodott kölcsönszavakról kívánunk szót ejteni. Ilyen jellegű kapcsolatról kell beszélnünk a szláv nyelvcsaládba tartozó ukrán és orosz, valamint a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar nyelv esetében is. A szláv és magyar nyelv hangrendszeri eltérései kiváló lehetőséget adnak arra, hogy a kölcsönszavak meghonosodásuk során jellegzetes hangtani módosulásokon menjenek keresztül, legyen szó akár a szláv nyelvekben meghonosodott hungarizmusokról, akár a magyar nyelvbe átkerült szláv lexikai elemekről. A magyar magánhangzórendszer ugyanis jóval gazdagabb, mint az ukrán vokalizmus. A standard magyar fonémarendszernek 14 magánhangzója van: *a, á, e, é, i, í, o, ó, ő, ö, u, ú, ü, ű*. A standard ukrán vokalizmus 6 magánhangzót tartalmaz: *a, o, u, e, y, i* [a, o, u, e, y, i]. A magyar nyelvnek 25 standard mássalhangzó-fonémája van, míg az ukrán standard 32 mássalhangzó-fonémát tartalmaz. A magyar mássalhangzók többségének megvan az ukrán megfelelője (BÁRÁNY 2009: 144).

2. A lexikai hungarizmusok adaptációja. Az elemzés alá vont magyar kölcsönszavak a kárpátaljai és más nyugat-ukrajnai ukrán nyelvű szépirodalmi művekben fordulnak elő.

2.1. Monoftongusok. A m. labiális *a* magánhangzónak leggyakrabban az alsó nyelvállású *a* felel meg hangsúlyos vagy hangsúlytalan pozícióban (az írásban *a/я*). Pl. *авѣта* < m. *avagy*, *аняорцѣ* < m. *anyaország*, *бѣлта* < m. *balta*, *тѣзда* < m. *gazda*, *кѣбат* < m. *kabát*, *кѣлан* < m. *kalap*, *кѣпѣня* < m. *koronya*, *пѣлѣчѣнта* < m. *palacsinta*, *парадсѣчка* < m. *paradicsom*, stb. Több szó esetében a m. *a* labiális *o* hangban realizálódik, kivált olyankor, ha az átvett szó magyar nyelvjárási megfelelőjében zártabb az *a*: pl. *ѣно* < m. *apa* (megjegyzendő, hogy itt a m. *apó* is szóba hozható forrásszökevényként), *бѣжѣлма*¹ < m. *birsalma*, kárp. N. *bisalma*, *bisāma*, *bissāma*, *bizsāma*, *bizsalma* (LIZANEC 2012: 97), *бокѣнѣчи* < m. *bakancs*, *лѣбѣу* < m. *lábás*, N. *лѣбѣда*, *лѣнѣнта* < m. *labda*, N. *лѣпта*, *сѣкѣч* < m. *szakács*, *сѣмар* < m. *számár*, stb. A m. *a* ukrán *o* megfelelést mutató szavak egy részének forrása az ómagyar, illetve középmagyar korban *o*-val adatolt (vö. DEZSŐ 1989: 26). LIZANEC (1977: 34) megállapította, hogy a magyarul jól beszélő ukrán személyek kizárólag a m. labiális *a* fonémát ejtik. Két esetben az *a > a ~ o*, illetve az *a > a ~ o ~ i* váltakozás párhuzamos használatával találkozunk: *нѣнѣрика*, *нѣнѣриѣга* < m. *paprika*, N. *popriga*, *ѣтѣпѣр*, *ѣтѣпѣр*, *ѣтѣпѣр* < m. *határ*. A nyelvemlékekben a legrégebb *chutar* mellett felbukkan

¹ Ukr. N. *бѣрѣжѣлма*, *бѣжѣлма*, *бѣжѣлмы* (Pl. t.) (LIZANEC 1976: 578); *бѣжѣлма* (SABADOŠ 2008: 25).

a *chotar*, *hatar* változat is (DEZSŐ 1989: 26–27). A nyelvjárások a legváltozatosabb hangtani realizációkat mutatják: *zomap* ~ *zamar* ~ *zamapa* ~ *xomap* ~ *ximap* (LIZANEC 1976: 590).

A m. *á* magánhangzónak az alsó nyelvállású *a* (az írásban *a/я*) a megfelelője. Pl. *алдомáи* < m. *áldomás*, *бáришонь*, *бáришун* < m. *bársony*, *бáчи* < m. *bácsi*, *бéтыар* < m. *betyár*, *бóгар* < m. *bogár*, *борáт* < m. *barát*, *вáшар* < m. *vásár*, *вóдác* < m. *vadász*, *лампáи* < m. *lámpás*, *пýгáр* < m. *rohár*, *салáи* < m. *szállás*, stb.

A m. *o* magánhangzónak leggyakrabban a középső nyelvállású labiális *o* felel meg. Pl. *бírток* < m. *birtok*, *бóгар* < m. *bogár*, *бóкóр* < m. *bokor*, *бóта* < m. *bot*, *бочкóру* < m. *bocskor*, *кóчка* < m. *koska*, *кóшар* < m. *kosár*, *сохтáи* < m. *szokás*, *сýньог* < m. *szúnyog*, stb. Két esetben az alsó nyelvállású *a* felel meg a m. *o*-nak (az írásban *a/я*): *арсáз*, *арсáк* < m. *ország* és *рjндя* < m. *rongy*. A rendhagyó *o* > *a* változás a hasonulás eredményét tükrözi: az előző *a* hasonul az utóbbihoz. A *катýна* < m. *katona* esetében a felső nyelvállású *y* magánhangzót a m. labiális *o* helyén DEZSŐ (1989: 22–23) a román nyelv közvetítő hatásával magyarázza, vö. rom. *cotună*, *cătuună*, *cotună*. Az *o* > *y* változás is előfordul nyílt és zárt szótagban a következő szavakban: *бýдýгóви* < m. *bugyogó*, N. *bugyugóу*, *буркýт* < m. *borkút*, *дýдурýвáти* < m. *dudorodik*, *рýнтáти* < m. *ront*, *шýга* < m. *soha*. A *бýдýгóви*, *буркýт* és a *дýдурýвáти* szavakban az *o* > *y* változás progresszív, illetőleg regresszív asszimilációs hangtani jelenség következménye. Néhány szó esetében párhuzamosan fordul elő az *o* > *o*, illetve *o* > *y* változás nyílt, illetve zárt szótagban egyaránt: *бáришонь* ~ *бáришун* < m. *bársony*, *бízонь* ~ *бízунь* < m. *bizony*, *пóгáр* ~ *пýгáр* < m. *rohár*. Az *o* > *y* változás nyilvánvalóan az *u*-zó ukrán nyelvjárások hatására keletkezett. Szintén párhuzamosan fordul elő az *o* > *o*, illetve *o* > *ы* [y] változás a *вáрош*, *вáрыш* < m. *város* szó esetében. A nyelvjárásokban a fent megnevezetteken kívül az *o* > *e* is előfordul, vö. *вареш* (DEZSŐ 1961: 147; LIZANEC 1976: 583).

A veláris hosszú *ú* és rövid *u* leggyakrabban *y* hangban realizálódik: *а́дýв* < m. *ágyú*, *бáвýси*, *баи са(ы)* < m. *bajusz*, *зýрка* < m. *hurka*, *зýсáр* < m. *huszár*, *крýмпли* < m. *krumpli*, *лýгош* < m. *lugas*, *ли ита* < m. *lusta*, *насýля* < m. *raszuly*, *руд* < m. *rúd*, *сýньог* < m. *szúnyog*, *1 гас* < m. *juhász* stb. Az *ú* hang a *фáтiв*, *фáтýв* < m. N. *fattyú* 'legény' szóban *-iв*, *-yв* hangkapcsolatban realizálódott, amit Lizanec a szóvégi *ou* diftongusra végződő főnevek analógiájával magyaráz (LIZANEC' 1977: 37). A *навновáти* < m. *megun* igében az *u* magánhangzó *в* [u]-ban realizálódott.

A m. rövid és hosszú *i* a felső nyelvállású *i* magánhangzóban realizálódik hangsúlyos és hangsúlytalan pozícióban a szó bármely részében (a jelenség általában jellemző a jövevényszavakra, vö. PAN'KEVYČ 1938: 45). Pl. *бáчи* < m. *bácsi*, *бигáрь* < m. *bige*, *бицiли* < m. *bicikli*, N. *bicigli*, *вiрáн* < m. *viganó*, *вiдик* < m. *vidék*, *мiнден* < m. *minden*, *нiнчен* < m. *nincsen*, *палачiнта* < m. *palacsinta*, *пицiцький* < m. *picike*, *чiга-бiга* < m. *csigabiga*, *чiношнii* < m. *csinos* stb. Néhány esetben *i* < *u* [y] fonémarealizáció van: *бсрiв* < m. *bíró*, N. *bíróц*, *бировáти* < m. *bír*; elvértve *бирýвáти*, *галсба*, *талсба* < m. *galiba*, *пáнтлика*, *пáнтлик* < m. *pántlika*, *парадсчка* < m. *paradicsom*, *пéдик* < m. *pedig* (elvértve *пéдиг*, *псдиг*), *солгáбсров* < m. *szolgabíró*, N. *szolgabíróц*, *тéцик* < m. *tetszik*, N. *тeccик*, *чсжма*, *чсжми* < m. *csizma*, N. *csizma*, elvértve *чiжми*. LIZANEC megállapítása szerint a m. rövid és hosszú *i* magánhangzó *u* [y]-nek való ejtése elsősorban azokra a személyekre jellemző, akik nem beszélnek vagy rosszul beszélnek a magyar nyelvet (LIZANEC' 1977: 37). A *мáшлик* < m. *masni*, N. *masli* szóban *i* < *ик* megvalósulás van, *i* > *иця* jellemző a *тенгерсця* < m. N. *tengeri* főnévre. Az *-ик* és az *-иця* morfológiai

indíttatású honosító képző megjelenését az indokolja, hogy az ukrán nyelvben csak idegen eredetű főnevekben van szóvégi *i* magánhangzó. A képzők arra utalnak, hogy a *машилик* és a *тенгерсця* adaptálódott a befogadó nyelv alaktani rendszeréhez. A m. *i* a szó végén *-iü* végűvé vált a *Тібію* < m. *Tibi*, hiv. *Tibor* személynévben. A magánhangzók párhuzamos használata tapasztalható a következő szavakban: *u* [y] ~ *i* [i]: *біровати* ~ *бірувати*; *i* [i] ~ *ы* [y]: *лінгáрь* ~ *лынгáрь*; *i* [i] ~ *ї* [ji]: *цімбора* ~ *цимбора*, *чікув* ~ *чиків*.

A m. palatális *e* fonémának leggyakrabban az ukrán középső nyelvválású *e* a megfelelője hangsúlyos és hangsúlytalan pozíciójában a szó bármely részében: *геренда*, *теренда* < m. *gerenda*, *зóвер* < m. *haver*; *лэвеш* < m. *leves*, *емелéтовий* < m. *emeletes*, *енгедовати* < m. *enged*, *éне-бéне* < m. *ejnye-bejnye*, *жеб* < m. *zseb*, *лэқвар* < m. *lekvár*; *лэленц* < m. *lelenc*, *мештэр* < m. *mester*; *септэмбер* < m. *szeptember*; *мэлек* < m. *telek*, stb. Néhány esetben a m. *e* helyett a közép-felső nyelvválású *u* hang szerepel: *бічелювати* < m. *becsül*, *гэнтиш* < m. *hentes*, *сзир* < m. *ezer*; *сiен* < m. *éljen*, *спен*, *спнен* < m. *éppen*, *спиря* < m. *eperfa*, *фсiца* < m. *fejsze*. Egy esetben *i* hangot (az írásban *i*) adatoltunk, amelyben a magyar nyelvjárási hang az átadó: *будiлáрош* < m. *bugyelláris*, N. *bugyilláros*. Néhány szóban az *e* ~ *u* ~ *i* párhuzamosan használatos: *лэгiнь* ~ *лiгiнь* < m. *legény*, N. *legéjny*, *пéдик*, *пéдиr* ~ *псдиk* < m. *pedig*, *серснча* ~ *сирснча* < m. *szerecsse*, *тэметiв* ~ *тсмитiв*, *тсмитiв* < m. *temető*, N. *temetőj*. Egy-egy szóban az *e* > *e* (az írásban *e*) ~ *a* (az írásban *я*) párhuzamos változás van: *кэнешный* ~ *кiняшный* < m. *kényes*, N. *kéjnyes*, illetve az *e* ~ *a* realizáció, vö. *сепсáма* ~ *сарсáма* < m. *szerszám*. E változatok párhuzamos használata az artikulációs közelséggel magyarázható. A *бумi* *з* < m. *beteg(ség)* szóban a m. palatális *e* helyén felső nyelvválású *y* van, melynek az *ü*-zö és *i*-zö ukrán nyelvjárásokban *iü*, illetve *i* felel meg, vö. *бум* 'yx [byt'uch] (OROS 1963: 53), *бет* 'iz, *бет* 'jz, *бет* 'yz, *бум* 'yx [bet'ich, bet'üch, bet'uch, byt'uch] (LIZANEC 1976: 577), *бэтиоз* [bet'jüch] (SABADOŠ 2008: 23). A 14. századtól adatolható magyar szó (TESZ 1: 290) az *e* > 'u változás előtt, kb. a 14. században kerülhetett a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokba (DEZSŐ 1989: 29). Az *e*, *é* > *a* szóvégi megvalósulás morfológiai indíttatású, vö. *каралáба* < m. *karalábé*, *сирничча* < *szerecsse*, *фiуца* < *fejsze*. A magyarban az *e* ~ *é* abszolút szóvégen bármilyen mássalhangzó után állhat, a kárpátaljai ukránban viszont a főnevek alanyesetében az abszolút szóvégen nem állhat *e* kemény mássalhangzó után. Ennek következtében a m. *e* hangnak a kárpátaljai ukrán alsó nyelvválású *a* formánssal történő felcserélését azzal magyarázzuk, hogy az átvett szó beilleszkedett az átvevő nyelv alaktani rendszerébe (vö. SULÁN 1961b: 151–152). Kivételt képez a *хеченече*, *геченече* < *hecsepecse* 'hecsedli, csipkerózsa', amelyben nem érvényesül az *e* > *a* hangcsere. Kárpátalja területén és Ivano-Frankivszk megye néhány járásában szintén elterjedtek az *e*, illetve *i* szóvégi magánhangzók, vö. *ече-пече*, *гече-пече*, *ечи-печи*, *зичi-ничi*-féle variánsok (SABADOŠ 1982: 68–69; МУХОЛЫНЕЦ' 2000: 353).

A m. rövid *ö* magánhangzó vizsgált anyagunkban csupán négy szóban fordul elő: a *зсрчок* < m. *hőrcsög* első szótagjában és a *чсвдирь* < m. *csődör*, N. *csöjdiör* szavakban a közép-felső nyelvválású *u* [y]-vel asszociálódik, a *зсрчок* < m. *hőrcsög* esetében a második szótagban a labiális *o* a megfelelője. A *кельтовати* < m. *költ* esetében *e* fonémát eredményezett, a *кыытень* < m. *köpeny* szóban az alsó nyelvválású nyelvjárási *ы* [y] magánhangzó a megfelelője, amely kiejtésben a közép-felső nyelvválású *u*-hez hasonló (vö. N. *көпен* 'ar, *көпен* 'i; LIZANEC 1976: 602). A *чiвдирь* < m. *csődör*, N. *csöjdiör* szóban az *ö* > *u* [y] változás feltehetően hasonulás eredménye: a második szótagban lévő *u* hasonló a már korábban meghonosodott előbbi fonémához.

A m. rövid palatális *ü* az általunk vizsgált anyagban különbözőképpen realizálódott: *ü* > *i* [i]: *бідунуні* < m. *büüdös*; *ü* > *e* [e]: *уемеміні* < m. *sütemény* (elvétele *uimeméni*); *ü* > *ю* [ju]: *ні унуік* < m. *püspök*. A hosszú m. *ü* hang megfelelője a felső nyelvválású *i*: *фiпiцнор* < m. *fürészpor*, N. *frériszpor*, illetve közép-felső nyelvválású *u*: *фiуеc* < m. *fürész*, N. *frérisz*. A *бичелювати* < m. *becsül* szóban *ü* > *e* változás van. A nyelvjárá-sokban és a nyelvemlékekben az *ü* > *a*, *ü* > *o* is előfordul (vö. DEZSŐ 1989: 51; RUR. 12). Az ukrán *e* és *o* fonémát DEZSŐ (1989: 32) a régi magyar *ö*-s alakból származtatja: *бо̄чо̄л̄т̄ѣc*, *ел̄беchēөlese*. LIZANEC nem ért egyet ezzel az érveléssel: az *ü* hangot az előző *e* magánhangzó hasonulásával magyarázza, vö. *бечелювати* (LIZANEC' 1977: 41).

2.2. Diftongusok

2.2.1. *óу* diftongus (standard *ó*, elvétele *ú*). Az általunk vizsgált anyagban az *óу* diftongus a szóban elfoglalt pozíciótól függően különbözőképpen realizálódott. A szó végén a m. *óу* diftongusnak (standard *ó*) többféle hangkapcsolat felelt meg:

1. Hangsúlytalan *-ов*, *-іе*, *-уе* [-оу, -іу, -уу] hangkapcsolat: *бiрiе* < m. *bíró*, N. *bíróу* (függő esetekben a *tő* az *-ов* [-оу], vö. *бiрoвa*), *бiмбoв лiмбoв* < m. *bimbó*, N. *bimbóу*, *дiнгoв* < m. *dongó*, N. *dungóу*, *рiгoв* < m. *rigó*, N. *rigóу*, *фурiуе* < m. *fúró*, N. *fúróу*. A felsorolt szavakban leggyakrabban a hangsúly az első szótagra esik, amit LIZANEC' (1977: 42) azzal indokol, hogy a szavak jelentős része viszonylag új kölcsönzés.

2. Hangsúlyos *-іе*, *-ов*, *-уе* [-іу, -оу, -уу] hangkapcsolat: *аршiов*, *аршiуе* < m. *ásó*, N. *ársóу*, *багiов* < m. *bagó*, N. *bagóу*, *валiуе* < m. *vályú*, N. *válóу*, de *вiліе* (a hangsúly az első szótagra esik), *гiнтiов*, *гiнтiуе* < m. *hintó*, N. *hintóу*, *гордiе*, *гордiуе* < m. *hordó*, N. *hordóу*, *кoрoрiоу*, *кoршiуе* < m. *korsó*, N. *korsóу*, *сабiуе* < m. *szabó*, N. *szabóу*.

SULÁN BÉLA tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar *-ó* végű főnevek véghangjának szláv megfelelője az *-ov* (SULÁN 1961a: 3–4). Ennek bizonyításaként példákat hoz fel a bolgár, a kárpátaljai ukrán, a szerbhorvát és a szlovák nyelvből, illetve nyelvjárásokból. Megjegyzendő azonban, hogy a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban a fent említett nyelvekkel és az általunk vizsgált anyag nagyobb részével ellentétben *-iv* végződés szerepel: *аршiв* < *ásó*, *багiв* < *bagó*, *капiв* < *kapó*, *кoршiв* < *korsó*, *сабiв* < *szabó*, *сoвгабiрiв* < *szolgabíró*, *тiмшiв* < *timsó*, *зачкiв* < *zacsó*, de *берiв* < *bíró* (SULÁN 1961a: 4–5). A CSOPEY LÁSZLÓ-féle (1881: 270–294) magyar eredetű szógyűjteményben az *-ó*, *-ő* végű főneveknek az ukrán nyelvjárás *-iуv* a megfelelője, mivel a kárpátaljai ukrán *ü*-ző nyelvjárás szókincséből merítette példáit: *аршiуv* < *ásó*, *багiуv* < *bagó*, *чiкiуv* < *csikó*, *гажiуv* < *hajó*, *гiнтiуv* < *hintó*, *гордiуv*, *орд'iв* < *hordó*, *жiрiуv* < *járó*, *кiнчiуv* < *kancsó*, *кoпiуv*, *кiпiуv* < *kopó*, *наплiуv* < *napló*, *наклiуv* < *nyakló*, *пергiуv* < *pergő*, *ресел'iуv* < *reszelő*, *сiгiбiрiуv* < *szolgabíró*, *тенетiуv* < *temető*, *тiмшiуv* < *timsó*, de *берiуv* < *bíró*, *дугiкi* < *dugó*. SULÁN BÉLA arra a következtetésre jutott, hogy mivel az *-оу* diftongus több szláv nyelvben használatos, ezért nem a szláv nyelvekben kell keresni keletkezésének okait, hanem a magyar szavak fonetikai alakjában (SULÁN 1961a: 10–11).

3. A magyar *ó* a szó belsejében kizárólag *-ов* [-оу] hangkapcsolatban realizálódott: *Бiвтрадь* (helyn.) < m. N. *Бiвтрiгiу*, *валiвшiнiй*, *валiушiнiй* (*валовиен* rövid alak) < m. *való*, N. *valóу* 1. 'használható valamire (tárgyról)', 2. 'rátermett valamire', *зiвгерь* < m. *hóhér*, N. *hóуher*, *Йiвжкa* < m. *Jóska*, N. *Jóуska*, *ювсiг* < m. *jószág*, N. *jóусiг* 'földbirtok', *лiвгiш* < m. *lógó(s)*, N. *лiугiш*, *мiвкyшкa* < m. *mókus(ka)*, N. *мiуkuskа*, *нiвта* < m. *nóta*, N. *нiута*, *октiбeр* < m. *október*, N. *октiуeр*, *юiвсoр*, *юiвгoр* < m. *sógor*, N. *сiугoр*. A szóbelseji *-ов* [-оу] hangkapcsolat az *óу* északkeleti nyelvjárás diftongusra ve-

zethető vissza már a 16–18. századi beregi, máramarosi, ugoicsai kárpátukrán nyelvmélekek hungarizmusában is, vö. *hovher, šovgor, provbalovati, movdja, novta* stb. (DEZSŐ 1989: 23).

Vizsgált anyagunkban az *ó > o* változással realizálódtak a következő szavak: *κορζάς* < m. *kórház, κόρυι* < m. *kórus, προβαλωάτι* < m. *próvál*, amely a korábbi munkákban is megtalálható, vö. *prōbālovati* (CSOPEY 1881: 286), *προβαλυατι* (HRINČENKO, 3: 456), *προβαλωατι* (HODINKA 1991: 279), *μόρμου* < m. N. *tartóus*, miközben a nyelvjáráásokban a *μόρμου* is felbukkan (LIZANEC 1976: 628). Három szó esetében az *óu* diftongusnak *-κ(a)* szuffixum követte *-ov* hangkapcsolat felel meg: *βίμβωκα* < m. *bimbó*, N. *bimbóu*, *δυζόβκα* < m. *dugó*, N. *dugóu*, *ταπλόβκα* < m. *tapló*, N. *taplóu*. Néhány hungarizmus a pluralia tantum kategóriában honosodott meg. Ezekben az *óu* diftongus *-ovi, -óvui* [-ovy, -ovci] hangkapcsolattá fejlődött: *βυζυζόβου* < m. *bugyogó*, N. *bugyugóu*, *ζομβόβου* < m. *gombóc*, N. *gombócu*. A fenti példák analógiájára képződhetett a *βυργόβου* < m. N. *brúgóu* 'nagybögő'. Az *ol > óu* diftongikus formákra vezethetők vissza a *βοωτ* < m. *bolt*, N. *bóut*, *κόβδου* < m. *koldus*, N. *kóudus*, *κοβδováτι* < m. *koldul*, N. *kóudul*, *φωωτ* 'raj' < m. *folt*, N. *fóut* szavak. Ennek oka az átadó északkeleti magyar nyelvjáráások azon hangtani sajátossága, amely szerint a szótagzáró *l* kiesése következtében az *o* megnyúlik, diftongikusan ejtődik (vö. KÁLMÁN 1977: 34). Változatlanul honosodott meg az *ol > ol* hangkapcsolat a *σολλαβίρυε* < m. *szolgabíró*, N. *szóugabíróu* szóban.

2.2.2. őü (standard ő). Vizsgált anyagunkban az *őü* diftongus a szó végén hangsúlyos pozícióban *-iv, -yε ~ юε* [-iv, -yv, -juv] hangkapcsolatot eredményezett: *βενδεγλίε* < m. *vendéglő*, N. *vendéglőü*, *κερυτύε* < m. R. N. *kerejtőu*, *λεπεδι ε* < m. *lepedő*, N. *lepedőü*, *μεντίεκα* < m. *mentő(autó)*, N. *mentőu*, *τέμετίε*, *τεσνιτίε*, *τεσνιτίε* < m. *temető*, N. *temetőü*. Hangsúlytalan pozícióban az *őü* diftongus *-iv* hangkapcsolatot eredményezett: *πέζγε* < m. *pezsgő*, N. *pezsgőu*. A szépirodalmi művekben a m. *pengő* csak többes számban fordul elő, vö. *νένγε* < m. *pengő*, N. *pengőü*, egyes számban *-iv, -iv* végű is lehet (vö. LIZANEC 1976: 616; SABADOŠ 2008: 219). Szó belsejében *-iv* hangkapcsolatot eredményezett: *τσιβδιε* < m. *csődör*, N. *csőüdör*, illetve *eu* hangkapcsolatot: *φειζόδνοδε* < m. *főhadnagy*, N. *főühadnagy*.

2.2.3. é (ej). A m. standard *é* magánhangzó helyén egyes kárpátaljai magyar nyelvjáráásokban *éj* záródó diftongus szerepel, amely különböző realizációkat eredményezett:

1. középső nyelvtálasú hangsúlyos vagy hangsúlytalan *e* hangot: *βέρεω* < m. *béres*, N. *béjres*, *ζόβγε* < m. *hóhér*, N. *hóühéj*, *ζόνβεδ* < m. *honvéd*, N. *honvéj*, *κομείαω* < m. *komédiás*. Az *é > e* szubsztitúció a standard nyelvi hatásra utal (vö. DEZSŐ 1989: 28–29; UDVARI 2001: 146);

2. *-eü* [-ej] hangkapcsolatot: *Βέυλα* 'Béla' < m. *Béla*, N. *Béjla*, *σεϊταλόε* < m. *sétáló*, *sétáló(hely)*, N. *séjítáló*;

3. közép-felső nyelvtálasú *u* [y] hangot hangsúlyos vagy hangsúlytalan pozícióban: *βιρεωωω* < *béreskedik*, N. *béjreskedik*, *βίδικ* < m. *vidék*, N. *vidéj*, *κςνιωνύ* < m. *kényes*, N. *kéjnyes*, *μεριε* < m. *méreg*, N. *méjreg*, *φεριε* < m. *féreg*, N. *féjreg*;

4. *-üj* [-yj] hangkapcsolatot: *δέυζα* < m. *dézsza*, N. *déjzsa*, *κάβυ* < m. *káv*, N. *káv*, *κέρυικ-βαζάω* < m. *kerékvágás*, N. *keréj*kvágás, *νύνι* < m. *néni*, N. *néj*, *φυικ* < m. *fék*, N. *féj*, *υυϊταλυβάω* < m. *sétál*, N. *séjítál*;

5. az *ié* nyitódó diftongus (amely a standard *é* megfelelője) néhány esetben felső nyelvtálasú *i* hangot eredményezett, amely a magyar *i*-ző nyelvjárási alakra vezethető vissza (vö. LIZANEC 1977: 45; DEZSŐ 1989: 28–29; UDVARI 2001: 146–147): *βορβίλε* < m. *borbély*;

N. *borbjiely*, *tálip*, *tálipь* < m. gallér, N. *galljér*, *каштіль* < m. *kastély*, N. *kastéily*, *kastjély*, *кiмловати* < m. *kémler*, N. *kjémler*, *лэгiнь*, *лсгiнь* < m. *legény*, N. *legjény*, *сэгiнь*, *ссгiнь* < m. *szegény*, N. *szegjény*, *тáниp*, *тáниpь* < m. *tányér*, N. *tányjér*. Elvéve közép-felső nyelvállású *u* [y] magánhangzóban realizálódott, ami az *i* és az *u* artikulációs közelségével magyarázható, vö. *спниий* < m. *ép*, N. *jép*. Az *éi* ~ *jé* diftongusok párhuzamosan is használatosak és *e* ~ *i* hangot eredményeznek: *каштiель* ~ *каштiль* < m. *kastély*, N. *kastéily* ~ *kastjély*.

2.3. Mássalhangzók. A mássalhangzó-változások részben ukrán nyelvi talajon jöttek létre az ukrán fonetikai szabályok szerint (vö. LIZANEC' 1977: 46), részben pedig az északkeleti magyar nyelvjárások voltak a változások mintái. Néha a magyar hosszú mássalhangzók röviddé váltak: *буди́ларош* < m. *bugyelláris*, N. *bugyilláros*, *iуен* < m. *éljen*, N. *éjjen*, *тiецик* < m. *tetszik*, N. *teccik*, *у́юш*, *у́юш* < m. *ujjas*, N. *újjas*, *и́јјош* < m. *fillér*: Párhuzamosan fordul elő a hosszú és a rövid m. *p* > *n* használata: *iуен* ~ *iунен* < m. *éppen*. Esetenként megmaradtak a hosszú mássalhangzók: *изабелла* (szőlőfajta) < m. *izabella*, *кишiассоня* < m. *kisasszony*.

A mássalhangzók lágyasága többnyire megmarad: *аняорсiаr* < m. *anyaország*, *бiетяр* < m. *betyár*; *бiзонь*, *бiзунь* < m. *bizony*, *борбiль* < m. *borbély*, N. *borbjiely*, *вадь*, *вaть* < m. *vagy*, *оронь* < m. *arany*, *пiндьола* < m. *pongyola*, *сiгiнь*, *сiгiнь* < m. *szegény*, N. *szegjény*, *фiтьол* < m. *fátyol*. Előfordul a szóvégi lágy mássalhangzó helyettesítése keménnyel: *бiршун* < m. *bársony*, N. *bárson*, *догiн* < m. *dohány*, N. *dohán*, *жiван* < m. *zsvány*, N. *zsván*, ami jellemző a kárpátaljai magyar nyelvjárásokra is, vö. *dohány* ~ *dohán*, *рогiн* ~ *рогiн* (LIZANEC' 1977: 47). A vizsgált anyagban néha a m. kemény *r* szonoránsnak lágy a megfelelője: *зiвгерь*, *зiвгiрь* < m. *hóhéj*, N. *hójhéj*; *лiнгiрь*, *лiнгiрь* < m. *lingár*; *чiвдирь* < m. *csődör*, N. *csődjör*; *шiвдарь*, *шiвдырь* < N. *sőudar*. A lágy *p* [r] a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban gyakori az ukrán szavakban is, vö. *л'iкар* 'orvos', *читвiр* 'csütörtök', *цар* 'cár', *мiр'квa* 'sárgarépa', *зiр'кci* 'keserű' (BEVZENKO 1980: 78).

Az *l* szonoráns az *ó* utáni pozícióban *ʃ* [j] hangot eredményezett: *бiвт* < m. *bolt*, N. *bóvt*, *кiвдош* < m. *koldus*, N. *kóvdus* 'ua.', *ковдовати* < m. *koldul*, N. *kóvdul*, *фiвт* 'raj' < m. *fol*t, N. *fóvt*. Az északkeleti magyar nyelvjárásokban a szótagzáró *l* kiesik, az *o* megnyúlik és diftongikusan ejtődik (vö. KÁLMÁN 1977: 34). Változás nélkül honosodott meg a *соллiбсрув* < m. *szolgabíró*, N. *szólgabíróy*.

A hátsó nyelvvállású m. veláris *g* több esetben *r* [g] explozívát eredményezett: *аняорсiаr* < m. *anyaország*, *вiрiн* < m. *viganó*, *тiзда* < m. *gazda*, *tálip*, *tálipь* < m. *gallér*, N. *galljér*, *енгедовати* < m. *enged*, *надрiаrи* < m. *nadrág*, *пониiаr* < m. *papság*, *чаваргiаш* < m. *csavargó*; hasonlóképpen a m. *k* a *бiркciдa* < m. *bokréta*, N. *bokréita* szóban.

Több szó esetében az írók a laringális *z* [h] használatához folyamodtak, ami tulajdonképpen a *r* explozívát helyettesíti (a régi-új fonéma történetéről vö. ZOLTÁN–BARÁNY-KOMÁRI 2009: 257–258): *бiгiв* < m. *bagó*, N. *bagóц*, *бiгiар* < m. *bogár*, *зiба* < m. *hab*, *гiнтiув* < m. *hintó*, N. *hintóц*, *зiвгерь* < m. *hóhéj*, N. *hójhéj*; *дiнгiв* < m. *dongó*, N. *dungóц*, *шiвгор*, *шiвгор* < m. *sógor*, N. *sőgor*, *шiгiа* < m. *soha*. A *g* > *r* ~ *z* párhuzamosan is előfordul: *галiба* ~ *талiба* < m. *galiba*, *герендiа* ~ *герендiа* < m. *gerenda*, *гiмби(i)ця* ~ *гiмбiчка* < m. *gomb*, *лiнгiрь* ~ *лiнгiрь* < m. *lingár*.

A zöngés *r* mellett a zöngétlen *κ* is előfordul a *нiдик* ~ *нiдiт* ~ *нiдiк* < m. *pedig* szó végén, ami a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokra is jellemző (vö. LIZANEC' 1977: 48).

A veláris m. *k* a legtöbb szóban hasonló hangban realizálódott: *бiртiк* < m. *bir*tok, *бiкiнчi* < m. *bakancs*, *вiдик* < m. *vidék*, N. *viдiк*, *вошкiола* < m. *iskola*, N. *oskola*,

жачк(о)ў < m. *zacsκό*, N. *zsacsκόу*, *каріка* < m. *karika*, *кельтовату* < m. *költ*, *кішкерп* < m. *kiskert*, *лєквар* < m. *lekvár*, *рокату* < m. *rakás*, N. *rokás*, *сакач* < m. *szakács*, *мєлєк* < m. *telek*.

Néhány esetben a *k* a zöngés *z* [h], *r* [g], illetve zöngétlen *x* [ch] hangban realizálódik: *біцикли* < m. *bicikli*, N. *bicigli*, *бократи* < m. *bokréta*, N. *bokréjta*, *бохтар* < m. *bakter*, *ноприга* (~ *нанпука*) < m. *paprika*, N. *popriga*, *сохтату* < m. *szokta*.

A m. laringális zöngétlen *h* többnyire a laringális zöngés *z* [h] hangban realizálódott: *затом* < m. *három*, *затижак* < m. *hátizsák*, *зєнмиш* < m. *hentes*, *зсрчок* < m. *hörszög*, *гордів*, *гордів* < m. *hordó*, N. *hordóу*, *марга* < m. *marha*, *алгоднодь* < m. *alhadnagy*, *шаргань* < m. *sárhányó*. Néhány szóban azonban a m. *h* veláris zöngétlen spiráns *x* [ch] fonémát eredményezett: *хєченєчє* (a nyugat-ukrajnai nyelvjárásokban elvéve *чєчєчє*, *гєчєчєчє*, *чєчєчєчє*, *шєчєчєчє*) < m. *hecsepecs*, N. *hecsepecse* 'hecsedli', *ximáp* (elvéve *zamáп*, *zomáp*) < m. *határ*, *хосєн* < m. *haszon*. A *h* > *x* [ch] változást a *chotár*, *chutár* szóban DEZSŐ (1989: 32–33) azzal magyarázza, hogy az átvétel idején a mai magyar *h* helyén palatoveláris *ch* volt. Az óm. **χotár*, **χottár* a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban először **χottar*-ként honosodott meg, amiből később az *o* > *u* változása miatt **χuttar* lett; de mivel a kárpátaljai ukrán nyelvelmékek magyar jövevényszavaira a mássalhangzók hosszúsága nem jellemző, ezért a *χutar* alak létrejötté törvényszerű (MOKÁNY 1971: 45–46). A *zamáп*, *zomáp* veláris zöngés *z* [h] réshangja a későbbi átvételre utal (BALECZKY 1958: 42; LIZANEC' 1977: 48–49; DEZSŐ 1989: 33). Kizárólag a *x* [ch] spiráns hangban realizálódik a m. *haszon*, vö. *хосєн*, mint ahogyan a nyelvelmékekben és a nyelvjárásokban is (LIZANEC' 1977: 48–49; DEZSŐ 1989: 33).

2.3. Kombinatorikus hangváltozások. A hangváltozások elsősorban a befogadó nyelv fonetikai rendszeréhez való adaptációt tükrözik. Néhány szóban megjelenik a protetikuss (ejtéskönnyítő) zöngétlen *v* mássalhangzó: *вошкóла* < m. *iskola*, N. *oskola*, *вошкóлованиу* < m. *iskolázott*, *tanult*, N. *oskolázott*, *вѣюш* (elvéve *yěu*) < m. *ujjas*, N. *újjas*, *újas*, *ujjos*. Metatézis fordul elő a *бурзєбу* < m. N. *brúgóу* 'nagybögő' szóban. Regresszív disszimiláció fordul elő a *бохтар* < m. *bakter* szóban. A *буми z* < m. *beteg(ség)* – *буми'жний* < m. *beteg* szóban *z/ж* mássalhangzó-palatilizáció megy végbe, amely a standard ukrán szavakra is érvényes, vö. *друз* 'barát' – *дружба* 'barátság', *нога* 'láb' – *ніжка* a 'láb' kicsinyítő alakja, *дорога* 'út' – *дорожний* 'úti'. A fenti példák alapján látható, hogy a legtöbb hungarizmus a befogadó nyelv fonetikai törvényszerűségeihez idomulva honosodott meg. A két nyelv eltérő vokalizmusának következtében a legtöbb magánhangzó megváltozott, s így illeszkedett be az átvevő nyelv rendszerébe. A két nyelv konzonantizmusa képzésük helyét és módját tekintve nagyjából megegyezik. Ennek következtében a hungarizmusok mélyreható mássalhangzó-változás nélkül kerültek be az átvevő nyelvbe. De a nyomon követhető változások figyelemre méltók itt is.

(Folytatjuk.)

BÁRÁNY ERZSÉBET

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Nyíregyházi Egyetem

GAZDAG VILMOS

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola